

Opponensi vélemény

Csernicskó István 150 nyelvpolitikája. A magyar és a vele érintkező nyelvek helyzete a mai Kárpátalja területén (1868–2017): összehasonlító nyelvpolitikai áttekintés c. akadémiai doktori értekezéséről

A tíz fejezetre osztott doktori értekezés az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés óta eltelt másfél évszázad kárpátaljai nyelvpolitikai változásait elemzi. Bevezetőjében tizenegy kutatási kérdést sorakoztat fel, amelyek közül az opponensi vélemény főként a történeti összefüggéseiben, háttérjelenségekben és következményeikben megragadható jelenségekre koncentrálna. Kárpátalja mindig is soknyelvű, többjelentésű, területében, birtokosaiban, birtokszerkezetében, államjogi, katonai hovatartozásában, fölé- s alárendeltségi viszonyaiban rendkívül változékony történeti-földrajzi régiónak számított. A Mohács utáni évszázadokban egyszerre volt a Magyar Királyság peremvidéke, a folyamatosan bizonytalan státusú Partium része, Erdély és a királyi Magyarország kapcsolódó vagy éppen konfliktusos tere, kivált a rendi szabadságharcok idején. Sokszor megfellebbezünk róla, hogy az államjogi változásokat, az államterület átalakulásainak gyakoriságát egyáltalán nem tekinthetjük csak 20. századi jelenségnek.

Csernicskó István hangsúlyozottan interdiszciplináris megközelítésű akadémiai értekezésében a politika- és jogtörténeti, nemzetiség- és közigazgatás-történeti, alkotmányjogi, nyelvi jogi, politológiai megközelítéseket ötvözve alakította ki saját elemzési apparátusát. Elsősorban az adott régióban élő nemzetek nyelvhasználatának, nyelvi jogainak birodalmi, nemzetállami központokban kialakított szabályozását, a különböző nyelvi ideológiákat vizsgálta, s pontosan bemutatja a diszkriminatív jogpolitikától a disztributív, svájci típusú elképzelésekig terjedő modelleket. Emellett az etnopolitikai modellek konkrét jogi, politikai, demográfiai és intézményi feltételrendszerét is tüzetesen elemzi.

Dolgozatából először tárulnak fel ilyen bőségben és alapossággal a magyar-ruszin, cseh(szlovák)-ruszin, ukrán-ruszin és ukrán-orosz nyelvi, nyelvi jogi kölcsönhatások. Nemkülönben a ruszin nyelvfejlődés egyszerre megkésett, ambivalens és mára az ukrán nyelvvel összeolvadó fejlődési útjának vagy egyre inkább zsákutcájának részleteiről is először kapunk ilyen mélységű képet. Mégis a munka fő újdonsága és hozadéka a birodalmi és a nemzetállami nyelvpolitikák összehasonlítása, illetve azok működésének megragadása, a dualista Osztrák-Magyar Monarchia és a szovjet birodalom, illetve a magyar, a csehszlovák és a mostani ukrán nemzetállam államhatalmi célokat követő nyelvpolitikájának, a kárpátaljai nyelvi tájkép változásának a párhuzamos elemzése.

Csernicskó István akadémiai doktori értekezése 40 szerzői ívnél terjedelmesebb, kiválóan szerkesztett, szigorú szakmaisággal megírt szöveg. A munka egyszerre foglalja össze az elmúlt évek-évtizedek saját szisztematikus nyelvpolitikai elemzéseinek, egyéni és csoportos kutatásainak az eredményeit. Elsőként tesz kísérletet arra, hogy elemzési szempontjait kiterjessze az 1867–2017 közötti másfél évszázadra, Kárpátalja Osztrák-Magyar Monarchián belüli utolsó ötven évtől kezdve a 20. századi törékenynek és múltkonynak bizonyult nemzetállami, illetve szovjet birodalmi keretekre.

A bevezetőben megmozgatott nemzetközi szakirodalmi apparátus, a fegyelmezetten végiggondolt elméleti, fogalmi, módszertani felvezetés szempontrendszer remélhetően sokak számára jelent inspirációt és kiindulópontot a módszeres és igényes nyelvpolitikai elemzésekhez. A disszertáció 2–6. fejezetei ugyancsak jelentős szakirodalmi és levéltári bázisra, a csehszlovák, szovjet és az ukrán időkkel foglalkozó fejezetekben jelentős regionális fényképgyűjteményre támaszkodva, módszeresen sorra veszik a másfél évszázad öt periódusát.

Felmerülhet, hogy a második Csehszlovák Köztársaság és az 1918 decembere és 1919 márciusa közt Ruszka-Krajna néven működött formáció után, az 1938-1939 fordulóját, a második kárpátaljai autonómia időszakát érdemes lett volna külön fejezetben vagy legalább egy külön alfejezetben tárgyalni. A mostani megoldásban talán túlságosan is egybefolynak, összesűrűsödnek az 1938. évi csehszlovák válság és az 1939-es csehszlovák végjáték eseményei, miközben a magyar, csehszlovák, ukrán alternatívák versengésében jól megragadhatóak a nyelvpolitikai alternatívák különbségei.

Az 1867-1918 közötti „Habsburg-korszak” dualista félévszázadát – az első világháború utáni felbomlással megpecsételt – kudarcos magyar nemzetállami kísérletei töltötték ki. Kár, hogy a dualista korszak „északkelet-magyarországi” alapvetően virtuális etnikai régió nyelvi tájképéről nem készült külön is rövid elemzés. A gazdasági, társadalmi modernizációval együtt járó magyarosodás és a közigazgatási, oktatási magyarosítás révén különösen az északkelet-magyarországi városok, az egyházi gyakorlat, az oktatási szféra nyelvi tájképének változásai minden bizonnyal jó összehasonlítási alapot jelenthetek volna. Kérdés persze, hogy a korabeli képes hetilapok, képeslapok képanyaga, az egyházak nyelvhasználatát tükröző kiadványok, tankönyvek elégségesek lettek volna-e. Vagy a fejezetben nem, de később megemlített Bánffy-féle helynévtörvény egynyelvűsítést szorgalmazó előírásai nyomán kötelezően elkészült községi pecsétnyomók, a helynevek változásait megörökítő egyéb források, esetleg az 1914-1915. évi háborús orosz betörések korabeli dokumentációja szolgálhatott-e volna az elemzéshez elégséges dokumentációs anyaggal?

1918-1939 közt az első Csehszlovák Köztársaság tanulságos, de sokszor felemásan demokratikus próbálkozásai mellett az önálló ruszin nyelv sztenderdizációs próbálkozásait követi nyomon a legrészletesebben a szerző. A csehszlovák kisebbségi jogfejlődés előnyeit és csapdáit, a helyi gyakorlat ellentmondásait, a régióban erős kommunista párti, illetve értelmiségi ukrán orientációt, a kisebbségi nyelvi jogi gyakorlat pozitívumait és következtetlenségei egyaránt bemutató adatokban gazdag, mégis olvasmányos fejezet kiegyensúlyozott értékelést ad a húszéves „cseh időkről”.

A szerző jó érzékkel és meggyőző példákkal mutatja be, hogy szláv nyelvek rokonsági skáláján kétségkívül a szomszédos lengyel és szlovák nyelvénél jóval távolabbi cseh nyelv hivatalos nyelvi státusa – az alig tízezres cseh hivatalnok-, tanár-, határőr- és katonai népesség nyelvi kényelmén és a csehek által öntudatosan vállalt civilizációs küldetés nyelvi kifejeződésén kívül – kevés társadalmi hasznot hajthatott. Az értekezés legjobb része közé tartozik a minden kárpátaljai főhatalomra jellemző dilemma demokratikus változatának a bemutatása és elemzése, ahogyan a helyi bázis megerősítése érdekében a cseh közigazgatás megpróbálta elősegíteni a helyi ruszin irodalmi nyelvi norma kialakulását, és megpróbálta kialakítani a

különböző ruszin nyelvjárások és szakmai megközelítések közti rivalizálás konszenzusos feloldását.

A Kárpátaljai Kormányzóság néven 1939-ben ismét magyar fennhatóság alá került – az első bécsi döntéssel visszakerült magyar többségű városok, települések nélkül – immár majdnem teljesen ruszinok lakta területen Teleki Pál kormánya kezdetben mindent elkövetett egy példaszerű etnikai-területi autonómia kiépítése érdekében. Teleki elképzelésének és a Horthy Miklós által jegyzett ruszin nyelvű szózat – plakátokon is kifüggesztett – autonómia-ígéretnek a kiindulópontja a „magyar-orosz” koncepció volt. A ruszinok oroszokkal való nyelvi rokonsága vagy az ukrán irodalmi nyelv átvétele azonban a Szovjetunió elleni háború éveiben illuzórikussá, sőt tiltott törekvéssé vált.

Csernicskó István meggyőző érvekkel bizonyítja, a ruszin nemzeti és nyelvi mozgalom magyarországi történetében minden budapesti jó szándék és bizonyítási vágy ellenére a korábban kidolgozott elképzelések ellenére ekkor már nem sikerülhetett a magyar-orosz elképzeléseknek, a Magyarországi iránti lojalitás megerősítésének legjobban megfelelő ruszin nyelvi sztenderizáció. Kérdés persze, hogy hosszabb és békésebb magyar közigazgatás mellett lehetett-e volna szívós munkával olyan nyelvi normát kialakítani, amely a nyelvjárásokra alapozva vált volna közmegegyezéssé módon a közös, hivatali és oktatási nyelvhasználat és kommunikáció nyelvi eszközévé. Csernicskó István visszafogott helyzetértékelése inkább azt jelzi, ezek az önálló ruszin nyelv megteremtését szolgáló erőfeszítések már nem voltak, nem lettek volna képesek az ukrán irodalmi nyelv hatását visszaszorítani.

A második világháború utáni moszkvai területi követeléseknek Prága még a békekonferencia előtt kénytelen volt engedni, s a terület-átadást bilaterális csehszlovák–szovjet szerződéssel „szentesítették”. Így vált Kárpátalja a következő évtizedekben a kommunista szovjet birodalomépítés stratégiai és gazdaságilag fontos részévé. Ennek a dualista korszaknál is hosszabb szovjet korszaknak igen sajátos – egyszerre oroszosító és internacionalista gyakorlatát – a szerző részletesen elemzi. Az utóbbi időkben felerősödött, egyoldalú értékeléseket megkérdőjelezve, a szokásosnál jóval árnyaltabb képet fest az 1945-től 1991-ig tartó „szovjet időről”. Módszeresen sorra veszi mindazokat a tényezőket, amelyek alapvetően meghatározták a kárpátaljai nyelvpolitikai erőviszonyokat. A korszak nyelvi tájképét elemző alfejezet pedig az értekezés leghangulatosabb része.

Az utóbbi húsz év nacionalista ukrán államépítésének nyelvpolitikai dimenzióját értékelve Csernicskó István végigköveti Kijev alkotmányos és törvényi próbálkozásait. Kezdetben megpróbáltak valamilyen mindenki számára elfogadható ukrán-orosz kétnyelvű modellt kialakítani a 11 milliós ukrán orosz közösséggel. Az ukrán társadalom jelentős csoportjai, illetve az ukrán állam részéről fel-felerősödő nacionalista reakció miatt azonban elakadt a pozitív nyelv- és nemzetiségi politikai munka. Az emiatt kialakult bizonytalanságot és konfliktusokat láthatóan maximálisan kit tudta használni az eurázsiai birodalomépítő képletekben gondolkodó moszkvai vezetés.

Az értekezés fontos eredménye, hogy az immár tartós belső és bilaterális konfliktus nyelvpolitikai dimenzióját mind az egész ukrán helyzetre, mind pedig Ukrajna legkisebb megyéjére, a mai Kárpátaljára és az ott élő összesen alig 250 ezer főt kitevő kisebbségi –

magyar, román, orosz, szlovák, roma – népesség nyelvi helyzetére vonatkoztatva egyaránt igen körültekintően és tárgyilagosan elemzi. Talán nem árt leszögezni, az értekezés részben háborús körülmények, illetve a magyar kisebbség oktatási-nyelvi jogainak fenyegetettsége idején készült. Ezért különösen fontos erénye az értekezésnek, hogy minden fejezete elfogulatlan, pártatlan, visszafogott, elemző hangnemben íródott, és az ukrán szakirodalomra is módszeresen támaszkodva – azzal persze gyakran vitatkozva – íródott.

Ezt követően az értekezés közel kilencven oldalas VII. fejezete (258-369.) a kárpátaljai nemzeti közösségek, többségi és kisebbségi népcsoportok nyelvhasználatát befolyásoló nyelvpolitikák és nyelvi ideológiáknak a régió nyelvi tájképre gyakorolt hatását vizsgálja az öt korszakban. Alábbi megjegyzéseim, észrevételeim és kérdéseim többsége az öt vizsgált korszak néhány kulcskérdésére, illetve jelenségére vonatkoznak.

A dualista osztrák-magyar állam két részének, a Bécs alá tartozó Ciszlajtániának és a „Magyar Birodalom”, azaz a Magyar és a Horvát Királyság által alkotott Transzlajtániának a nemzetiségjogi fejlődése a kiegyezési törvények elfogadását követően különvált. Miközben Deák és Eötvös elutasította Kossuth kiegyezés-kritikáját, a magyar politikai nemzet egységének kossuthi dogmáját viszont magukra és a felerészben nem magyar nyelvű Magyarországra nézve kötelező államjogi dogmának tekintették. Az 1868. évi nemzetiségi törvény az ország nemzetiségeinek és az általuk többségben lakott régióinak semmilyen külön státust nem biztosított. Ráadásul az 1771 óta önálló egyházmegyével rendelkező, ruszin nyelvű görög katolikus egyház mellett a kiegyezés évtizedeiben felerősödött és hajdúdorogi székhellyel 1912-ben megalakult a magyar egyházmegye, amelyek azonban nem rendelkeztek a görögkeleti egyházakéhoz hasonló autonómiával. A ruszin népoktatást azonban gyakorlatilag teljes egészében a görög-katolikus egyház működtette iskolafenntartóként. Az egyházon, egyházi társaságokon belüli nyelvi viszonyokat az értekezés csak röviden érinti.

Eötvösék 1861 és 1968 között kizárólag a 20 százalékos részarányhoz kötött nyelvhasználati jogokban gondolkodtak. Az 1868. évi XLIV. sz. nemzetiségi törvény Deák által véglegesített formájában azután így is határozták meg a magyarországi nemzetiségi egyenjogúság „zsinórmértékét”. Ezzel szemben a tartományi szerkezetű Ciszlajtánia nem német többségű tartományaiban, így az ukránok által is lakott Galíciában (42 %) és Bukovinában (40 %) magától értetődővé vált a némettel párhuzamos lengyel, ukrán, cseh, szlovén, olasz nyelvhasználat.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény nyelvi jogi engedményei elsőként a megyei, szolgabírósági és városi közigazgatásban szorultak vissza. Jó lett volna néhány utalás a hasábos kétnyelvűségi gyakorlatra, illetve annak az 1880-s évektől mindenütt megfigyelhető visszaszorulására. A Bánffy-kormány idején felerősödött nacionalista érvelés különösen a helynév-törvényben volt kimutatható. Kár, hogy ennek részletesebb elemzése elmaradt. A Bánffy-féle türelmetlen magyarosító szellem alapozta meg ugyanis az 1906-1910 közötti koalíciós kormány – Tisza István szavaival szólva – „nemzetiségpolitikai vesszőfutását”. Beleértve Apponyi Albert két, egyszerre modernizáló és magyarosító népoktatási törvényét, s az általa felgyorsított iskolai asszimilációs törekvést. A magyar-ruszin nyelvhatár feletti kompakt ruszin nyelvterület látszólag érintetlenül élte túl a magyarosítás rövid egy-két évtizedét. Az értekezés meggyőzően

bizonyítja, hogy csak a kontaktuszónában és a városokban volt megfigyelhető jelentősebb nyelv- és identitásváltási folyamat, s még a magyar nyelvismeret sem vált mindennapos jelenség a zárt ruszin falusi közösségekben.

A magyar nemzetiségi szakirodalomban ritka jelenség, hogy a „Lajta-vonalat” átlépve elemezzük a dualizmuskori magyarországi nemzetiségi és nyelvpolitikai viszonyokat. Ezért is fontos, hogy Csernicskó István, felhívja a figyelmet a galíciai és a bukovinai ukrán orientáció felerősödésére, a két tartomány összesen négymilliónyi ruszinjának ukrán identifikációjára, az ottani ruszin iskolákban bevezetett ukrán tanítási nyelvre. A korabeli magyar kormányzat, s ebben a lex Apponyit kritikusan értékelő Tisza István sem volt kivétel, a kárpátaljai ruszin elit ukrán orientációjával szemben a latin betűs írásmód bevezetésével, a helyi ruszin nyelvjárásokból összerakni kívánt külön ruszin grammatikával vette fel az orosz és ukrán orientációval szemben. Joggal hangsúlyozza a szerző, hogy a magyar kormányok nyelvpolitikája „abban volt érdekelt, hogy a helyi szláv (?) lakosságot lehetőleg mind az orosz, mind pedig az ukrán befolyástól izolálja.” (52.)

Ugyanakkor érdemes lett volna akár egy külön alfejezetben részletesebben megvizsgálni a görög-katolikus és a zsidó felekezeti népiskolák tannyelv-váltásának kérdését, valamint a zsidók magyarosodása mellett a jiddis-magyar kétnyelvűség, kettős identitás első-másodgenerációs jellegét, átmenetiségét. Ez ugyanis véleményem szerint igen nagy mértékben hozzájárult a két világháború közti periódusban a zsidó nemzetiség vállalásához, illetve az erőteljes cionista mozgalom kialakulásához. Az értekezés kitért az antiszemitizmus kárpátaljai sajátosságaira, éppen úgy, mint az országos átlagot meghaladó tengerentúli rutén kivándorlás ügyére. Egy-két bekezdés erejéig szólni lehetett volna az amerikai ruszin szervezetekről, sajtóról, társadalmi és politikai törekvésekről, hiszen a régió Csehszlovákiához való kerülésében a röviden említett Zsatskovics-féle amerikai ruszin mozgalomnak fontos szerepe volt.

Csernicskó István az 1918-1919. államjogi változásoknak szentelt rövid alfejezet címében a Károlyi-kormány által kezdeményezett és a Magyar Nemzeti Tanács által elfogadott 1918:X. számú néptörvényt Ruszka-Krajna autonómiájáról „megkésett szándéknak” nevezi. Az őszirozás forradalommal, 1918. október 31-én hatalomra került koalíciós kormány másfél hónap alatt fogadtatta el a Nemzeti Tanácsban az autonómiáról szóló törvény, és a miniszterelnöki Sándor palotában Szabó Orest vezetésével már december végén elkezdte működését az autonómia kormánya.

Történetileg nézve tehát valóban végzetesen megkésve született a döntés. Károlyiék rövid kormányzása alatt azonban a dualizmuskori nemzetiségi zsákutcából kifordulva, gyorsan léptek, s a békekonferencia meghívására várva, próbálták jelezni, hogy megfelelő nagyhatalmi támogatás esetén képesek lettek volna a megegyezéssel belső béke felé utat nyitni. Nem vagy nemcsak rajtuk múlt, hogy a győztes nagyhatalmak mérlegelni sem voltak hajlandók a soknemzetiségű Magyarország fenntartását, még a ruszinok esetében sem. Mint ahogy a svájci kantonrendszer logikájának átvételét, alkalmazását sem Jászi Oszkár követelte elsőként, hanem a dualista korszak szerb, román, szlovák, ruszin politikusai látták meg benne azt a lehetőséget,

hogy az ország politikai integritását fenntartva a nemzetiségi megyék autonóm nemzetiségi kantonokká alakulhattak volna át.

A csehszlovák korszaknak szentelt III. fejezet a térség többi új vagy régi-új nemzetállamához – Lengyelországhoz, Jugoszláviához, Nagy-Romániához – hasonlóan multietnikus, és több tartományból álló képletként jött létre. Podkarpatská Rus (szó szerint: Kárpátaljai Oroszország) nemzetközi kisebbségvédelmi szerződésben előírt autonómiáját Prága húsz évvel később, 1938-ban, az 1918-hoz hasonló München utáni kényszerhelyzetben engedte megvalósulni. Az értekezés gondosan dokumentált alfejezetben elemzi a csehszlovák államalapítás folyamatát, de nem tér ki arra, hogy az állam nemzetiségi jogi berendezkedése jórészt megtörtént, amikor az 1920. évi első parlamenti választások előtt, egyfajta „nemzeti diktatúra” érvényesült az alkotmány és a nyelvtörvény elfogadásakor.

A csehszlovák nemzetállam, a dualizmus kori magyarhoz hasonlóan, az ország összes lakóját a csehszlovák politikai nemzet részévé kívánta volna tenni. Masaryknak és Benešnek ez az ideálisan elképzelt, ugyancsak a „keleti Svájcra” hivatkozó utópiája azonban még a szlovák többség tetszését sem nyerte el. Csernicskó István a csehszlovák nyelvpolitikai modellt a nyelvi tájkép részletes dokumentációja alapján egyfajta sajátos és gyakorlati hivatali kétnyelvűségként értékeli. A mintát részben a „csehszlovák nyelv” tartományok szerint megosztott cseh-szlovák kétnyelvű gyakorlata jelentette. Kárpátalja területén a cseh nyelv mellett a ruszin szerepelt egyfajta regionális hivatali nyelvként szerepelt, anélkül, hogy országos hatáskörét is törvényerőre emelték volna. A többi kisebbség 20 százalékos részarányhoz kötött nyelvhasználati jogait a nyelvtörvény szabályozta.

Az 1927-ben bevezetett tartományi közigazgatás részeként Csehország, Morvaország, Szlovákia mellett Kárpátalja is külön tartománnyá vált, de a tartományi hatóságok csak minimális autonómiával rendelkeztek. Érdeemes lett volna röviden kitérni, hogy az ungvári tartományi hivatalban a cseh-ruszin kétnyelvűségi gyakorlat módosult-e ruszin javára. A fejezet két tematikus súlypontját a változatos nyelvi tájkép, illetve a – helyi nyelvjárások közt feloldhatatlannak bizonyult ellentétek miatt – sikertelen ruszin nyelvi sztenderizáció helyett az ukrán nyelvi orientáció felerősödésének elemzése jelenti.

Csernicskó István alapvetően pozitívan értékelte az összességében eredménytelen nyelvi sztenderdizációnak ezt a vitákkal teli szakaszát. A csehszlovák hatóságok hajlottak a ruszin és az ukrán nyelvi norma párhuzamos bevezetésének engedélyezésére. Az ukrán alternatíva különösen a korszak végén, az 1938 októberében kialakult második Cseh-Szlovák Köztársaság keretei közt éreztette hatását. Ekkor Szlovákiával együtt Kárpátalja (Kárpáti Ukrajna) is autonóm tartománnyá vált. Öthónapos fennállása alatt az autonóm kormány miniszterelnökeként és oktatási minisztereként Avgusztin Volosin az ukrán irodalmi nyelv tanítását és használatát tette az iskolákban kötelezővé. Ugyanő 1939. március 14-én az egy napig fennálló független Kárpáti Ukrajna államnyelveként az ukrán nyelv bevezetéséről is rendelkezett (103). A rövid korszakra történő több fontos utalás, megállapítás is jelzi, a szerző képes lett volna akár önálló fejezetben is foglalkozni ezzel az autonóm államkezdeménnyel.

A szerző a fejezet végén arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvtervezés elmélete alapján a kodifikált nyelvváltozat kialakítására sem a ruszinofil – azaz a ruszin nyelvjárásoknak egyfajta

közös változatát favorizáló alternatíva érvényesítésére –, sem pedig az ukrán vagy az orosz irodalmi nyelvi norma alkalmazására „nem volt reális lehetőség” (103). A nyelvi tájkép elemzése és a kérdés nemzetközi történeti irodalmi, illetve a (dél-)szlovákiai nyelvpolitikai gyakorlat alapján jogosnak tűnik a csehszlovák nyelvpolitika visszafogottan pozitív értékelése: az állami hatóságok, miközben az autonómia megadását sokféleképpen késleltették, hátráltatták, jóval méltányosabb nyelvpolitikai és nyelvi jogi környezetet teremtettek a kisebbségi nyelvhasználat kérdéseiben, mint az 1918 előtti, dualizmuskori magyarországi gyakorlat. Az összehasonlító elemzéséből pedig az is kiderült, hogy a tartományi rendszer keretei közt Prágának sikerült Kárpátalján megközelítenie az 1918 előtti ciszlajtániai nyelvpolitika szintjét.

A sok tekintetben zsákutcásnak bizonyult 1939-1944 közötti „magyar idők” Kárpátaljai Kormányzásának nyelvpolitikáját a IV. fejezet vizsgálja. Ennek két kérdését szeretném röviden érinteni. A magyar-orosz koncepcióval összhangban a magyar kormányzat és az első két magyar kormányzói biztos, Perényi Zsigmond, illetve Kozma Miklós egyaránt a rutén népi gondolat és az azt kifejező ruszin irodalmi nyelv megerősítését, alkalmazását tartották magyar nemzetiség- és nyelvpolitikai érdeknek. Csernicskó István azonban felhívja a figyelmet arra, hogy még a magyar szellemiségű Kárpátaljai Tudományos Társasághoz tartozó értelmiségiek is hajlottak az ukrainofil nyelvváltozat művelésére, használatára. A megvalósulatlanul maradt autonómiatervek helyett pedig legalább a cseh időkben kialakult kétnyelvűségi gyakorlat magyar-ruszin változatát sikerült fenntartani, miközben tiltották és kriminalizálták az ukrán irodalmi nyelv használatát és terjedését (129-130).

A csehszlovák és az 1939-44 közötti magyar nemzetállami gyakorlat a lojalitás, az állampolgári hűség, az állampolgársági kérdés instrumentalizálása mellett egyaránt tudatosan használta a nyelvpolitika eszközeit. Míg a csehszlovák gyakorlatban inkább az engedmények, az alternatív megoldások megtűrése dominált, a magyar nyelvpolitika a magyar-orosz, azaz a rutén identitás és nyelv megerősítésében látta a nemzetállami érdeket. A tartományi autonómia kérdésében is mindkét nemzetállam egyformán tartózkodó-halogató magatartásra rendezkedett be, mindkét esetben a külső veszélyre hivatkozva tartották elnapolhatónak a kötelezettségek, ígérek megvalósítását.

A kommunista szovjet birodalom nyelvpolitikájának gazdagon adatolt és illusztrált fejezetével kapcsolatosan három kérdésre szeretném felhívni a figyelmet. A „szovjet nép” fogalmának, funkciójának, tartalmának részletes elemzéséből érdemes kiemelni azt a megállapítást, amely szerint a szovjet ember, illetve „a szovjet nép” ideája „nem egy nemzetiségileg homogén nemzetállam domináns etnikumaként fogalmazódott meg”, hanem „mint az osztályharc és a kommunizmus építésének folyamatában létrejött új, szupranacionális történelmi és társadalmi kategória” (140).

Bár némiképp erőltetettnek tűnik, hiszen különböző korszakokra vonatkozó adatokat tesz egymás mellé, mégis jól jelzi az értekezés 23. táblázata a történeti Magyar Királyság, az első Csehszlovákia és a poszt-sztálini Szovjetunió nemzetiesítő potenciálját. Eszerint a többségi nemzetek aránya 30 év, illetve Csehszlovákia esetében húsz év alatt egyedül a Szovjetunió esetében csökkent (közel négy százalékkal). A magát nemzetállamként meghatározó 1918 előtti

soknemzetiségű Magyarországon a magyarság 10 százalékkal, illetve az ugyancsak multietnikus két világháború közti Csehszlovákiában a cseh társadalom 4,3 százalékkal növelte az országon belüli arányszámát (141).

Jogos a szerző fejezetvégi hangsúlyos megállapítása: „túlzottan leegyszerűsítő a szovjet korszak nyelvpolitikáját a nyelvi genocidium és a posztkolonializmus, a minden jogot eltipró totális oroszosítás képével ábrázolni.” (175.) Ehhez persze biztosan sok ellenpélda is felhozható, a szovjetunióbeli nemzetiségek, például a magyarral rokon népek történetében, ahol a szovjet ipartelepítések, városiasítás, során találhatunk példákat, súlyos eseteket a nyelvi jogfosztásokra, erőszakos asszimilációs törekvésekre.

Az ukrán nyelvet Ukrajna államnyelvi státusát rögzítő 1989. évi ukrán nyelvtörvénytől a diszkriminatív kisebbségi rendelkezéseket tartalmazó 2017. szeptember 5-én elfogadott új ukrainai oktatási törvényig terjedő időszak ukrán nyelvpolitikáját elemző VI. fejezet három kérdésének elemzését szeretném röviden kiemelni. Csernicskó István szerint a 11 milliós ukrainai orosz nemzeti közösség jogi státusának megoldatlansága a nemzeti kisebbségi meghatározás elégtelenségéből, valamint az orosz nyelv korábban birodalmi közvetítő nyelvként betöltött szerepének máig érződő hatásából, elterjedtségéből, s természetesen Moszkva és Kijev közti háborús konfliktusából, és az annak nyomán a két ország permanens, minden területre kiterjedő feszültség következményeiből adódik (178-179).

Az orosz-ukrán kétnyelvűség, kettős nyelvhasználat különböző színterei, szintjei, változatai, köztük a „szurzsiknak” nevezett kontaktusváltozat általános elterjedtsége a külső megfigyelők olvasatában azt jelezheti, hogy a szovjet idők olyan tartós örökségéről van szó, amelyet felszámolni az ukrán állam önvesztélyeztetése nélkül lehetetlen. A nyelvi törésvonal mentén kettészakadt ukrainai állami társadalomban viszont felemás tendenciákat rögzít az értekezés. Miközben az ukránosítás a szerző által bemutatott adatok szerint sikeresen zajlik, a médiákban, pl. az interjúkban az ukrán-orosz dialógusok párhuzamos nyelvhasználatát ma is jelen van. A kölcsönösen érthető két nyelv tehát nem önmagában harci eszköz az ukrán nemzetépítés oroszellenes kurzusában, ahhoz az orosz nyelvnek kisebbségi nyelvként való, teljességgel értelmetlennek tűnő kriminalizációja, diszkriminációja vezet folyamatos politikai konfliktusokhoz, megadva a területi konfliktusként is leírható kelet-ukrainai háborúnak egyik kötelező ideológiatermelő tényezőjévé vált.

A kétnyelvű Ukrajna modelljének ukrán részről történő, egyre következetes elutasítása feloldhatatlan nyelvpolitikai helyzetet eredményezett, ami az oroszbarát Janukovics köztársasági elnök 2014. februári elmenekülése – majd a fegyveres konfliktus kirobbanása és a nacionalista ukrán pártok megerősödése – után az ország ukránosítása központi témává vált, amelyből senki sem tud győztesként kikerülni. (222). A 2017. szeptemberi új oktatási törvény, amely az 5. osztálytól fel kívánja számolni a kisebbségek anyanyelvi oktatását, jól jelzi, hogy a kijevi törvényhozás akár a legsúlyosabb konfliktusok fenntartásában is érdekelt az ukránosítás, a nemzetépítés nyelvpolitikai aládúcolása érdekében.

A kárpátaljai nyelvpolitikai helyzetet ma sem a megye ukrán többsége határozza meg. A 2001-es népszámlálás adatai szerint 80, 5 %-os ukrán többségben persze jelen vannak a szélsőséges magyarellenés nacionalista erők is, de az értekezés okfejtése egyértelművé teszi, az ukrán

függetlenség harmadik évtizedében a nemzetépítés nyelvi alapozású, az ukrán nyelvi dominanciára építő modellje az instabilitás legfőbb forrása. Kárpátalján a hovatovább két évtizeddel ezelőtti népszámlálás adatai szerint a 151 ezernyi magyar nemzetiségű személy a megye népességének 12,1 százalékát alkotta. Az akkori nemzeti közösségnek mindössze három százaléka vallotta anyanyelvének az ukránt vagy az orosz. A 2016-ban elvégzett kiterjedt nyelvészociológiai felmérések adatait bemutatva és elemezve Csernicskó István több fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet a 6.5. alfejezetben. Egyrészt az óvodai, általános iskolai és középiskolai oktatásban a magyar tanulók megközelítően 14-15 %-a tanul ukrán tannyelvű iskolákban, 7-8 százaléka pedig orosz iskolákban. Második nyelvként a kárpátaljai magyarok az elmúlt harminc év alatt az orosz helyett átálltak az ukránra. Arra is felhívja a figyelmet, hogy a nehezen áttekinthető, változó szabályozás ellenére, a különböző nyelvhasználati színtereken a magyar beszélők esetében továbbra is erős magyar nyelvi dominancia figyelhető meg, ami alól csak a hivatalok és az orvosi rendelők jelentettek kivételt.

Mint arra már az opponensi vélemény elején utaltam, a nyelvi tájkép módszerével történő elemzés invenciózus elvégzésével Csernicskó István egyszerre teszi láthatóvá, bizonyító erejűvé az egyes kárpátaljai főhatalmak nyelvpolitikájának fő törekvéseit és hátsó szándékait, a folyamatos változásokat és azok következményeit. A VIII. fejezet összehasonlító bankjegyelemzése az osztrák-magyar koronától az ukrán grivnyáig, illetve az euróig jól mutatja a nyelvválasztás, nyelvek közti különbségtétel, az egy- és többnyelvűség funkcióit. A nyilvános feliratok, a postai bélyegek és bélyegzők, az utcanév-táblák nyelvének összehasonlítása alapján Csernicskó István az állandósult bizonytalanság, a hirtelen változások nyelvpolitikai motiváltsága különösen az idősebb emberekben válthat ki negatív hatásokat.

A kétnyelvű települési helynévtáblákkal kapcsolatos „alulról szerveződő nacionalizmus” tipikus jelensége a kelet-közép-európai multietnikus nemzetállamoknak, ahol az országos vagy esetenként a lokális többség a kisebbségek által lakott régiókban is érvényesíteni kívánja egyenlő vagy éppen kizárólagosnak gondolt nyelvi jogait. A táblaháborúnak is nevezett lokális nyelvharcol jól jelzik a kárpátaljai nyelvi helyzetre jellemző képlékenységet, érzékenységet és konfliktuspotenciált.

Az értekezés fegyelmezett szerkezeti rendjét, a részben kronologikusan, részben tematikailag egymásra épülő fejezetek, alfejezetek biztosítják. Az eredmények összegzését a szerző a három záró fejezetben végzi el. A VIII. fejezet komparatív elemzése a munka legfőbb hozadéka. A mindenkori főhatalom nyelvpolitikája a régió vizsgált nyolc nyelve közül 1918 előtt a jiddis, a cigány, 1945 óta pedig a ruszin nyelv önálló státuszát nem ismerte, illetve nem ismeri el. A Kárpátaljai Kormányzóság viszont 1939-1944 között az ukrán nyelv használatát tiltotta. A régió nyolc nyelvének státusát hatfokozatú skála alapján bemutató 50. táblázat fölöttébb tanulságos. A mindenkori aktuális állam által – a közösségi, nyilvános színtereken – tiltott nyelvek között különböző korszakokban az orosz és az ukrán kívül a többi nyelvet mind megtaláljuk, ami jól jelzi a nemzetállami nyelvi ideológiák, és nyelvpolitikai gyakorlatok alapvetően diszkriminatív, esetenként homogenizáló szándékait.

Csernicskó István az értekezés végén kiemeli, hogy kárpátaljai nyelvhasználatot a birodalmi és a nemzetállami nyelvpolitikai gyakorlatok sokszor azonos vagy hasonló módon próbálták

korlátozni, például az iskolai tannyelvhasználatban. Jóllehet az értekezésben nem kapott önálló fejezetet vagy alfejezetet az egyházak nyelvpolitikai szerepe, a szerző az összegző fejezetekben is utal arra, hogy a régió jellegadó sajátosságai közé a többnyelvűség mellett a vallási és kulturális sokszínűség is beletartozott. Ezt szerinte valamilyen formában – demokratikus keretek közt vagy korlátozott, restriktív módon – minden állam igyekezett fenntartani, jóllehet „mindegyik hatalom az aszimmetrikus kétnyelvűség kialakítását erőltette” (368). A tömörségre törekvő összegző értékelések mögött szerencsére ott vannak a korszak-fejezetek, illetve az összehasonlító nyelvi tájképi elemzés, amelyek a valóságos tendenciákat és szándékokat árnyaltan és pontosan tükrözik.

A szerző három súlyos összegző fejezetben összegzi a Kárpátalja területén 150 év alatt érvényesült nyelvpolitikai modellek közös és eltérő vonásait, sajátosságait és következményeit. Így például rámutat arra, hogy az egyes államokban az országosan többségi nemzetek hivatalos státusa mellett Kárpátalján a vizsgált korszakok többségében „a regionális többség, a ruszinok/ukránok nyelve is hivatalos státust kapott, ám ez jórészt csak szimbolikus jelentőséggel bírt” (368).

Ugyanitt a nyelvpolitikai modellek sajátosságait összehasonlító táblázat – a másfélszáz éves áttekintés alapján – azt is egyértelművé teszi, hogy a dualizmus kori Magyar Királyságtól napjaink ukrainai gyakorlatáig valamilyen formában, hol erőszakosan, hol meg mérsékletesebben a többségi nemzet nyelvét államnyelvként próbálta meg terjeszteni és erősíteni. Ennek egyik legfőbb eszköze az oktatás nyelvi profiljának alakítása volt, ami az anyanyelvi oktatás engedélyezését vagy korlátozását jelentette.

Fontos eredménye a munkának, hogy a vizsgált korszakok többségében az elfogadott vagy tiszteletben tartott kétnyelvűségi gyakorlatot legtöbbször a többségi nyelv feltétlen és korlátlan érvényesülésével leírható, aszimmetrikus kétnyelvűség jellemezte, amiben mindig benne volt az asszimilációs politika lehetősége is.

Befejezésül „a disszertációban feltárt új tudományos eredmények” tételes, 21 pontba foglalt felsorolásából kettőt szeretnék kiemelni, ezzel is aláhúzva az értekezés szakmai értékeit. A nyelvpolitikát folyamatként értelmező szerző a 8. pontban abból kiindulva, hogy a vizsgált 150 év alatt egyetlen kárpátaljai nyelv státusa sem volt állandó, ami nemcsak a szisztematikus elemzést teszi szükségessé, hanem az aktív nyelvpolitikai és nyelvtervezési lépések rendszerbe foglalását is sürgető feladatként állítja az egyes nemzeti közösségek elé. Folyamatos nyelvpolitikai monitoring nélkül Magyarország sem lehet képes arra, hogy „a kárpátaljai magyar közösség nyelvi, nyelvpolitikai helyzetét” érdemben befolyásolni, alakítani tudja. (392-393).

Az eredmények felsorolásának 18. pontjában – ezzel összhangban – a szerző sürgeti a sokszereplős kárpátaljai kisebbségpolitikában a magyar nyelvpolitikai stratégiai kialakítását, amihez ez az értekezés a kisebbségi magyar közösségek közül elsőként a kárpátaljai magyarság részére kínál olyan mélységű elemzést, amely alkalmas kiindulópontja lehet a kárpátaljai magyar nyelvstratégiai gondolkodásnak és tervezésnek.

Csernicskó István szakmai életútja kezdettől fogva szorosan kapcsolódik az 1990-es évek elején az MTA Nyelvtudományi Intézetében Kontra Miklós vezetésével kibontakozott élőnyelvi kutatásokhoz. A szomszéd országokban élő magyar nyelvet feltérképező sorozat első kötetét is ő tette le az asztalra *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)* címmel. A beregszászi II. Rákóczi Ferenc Főiskola tanáráként, intézetvezetőjeként, sok éven át rektor-helyetteseként az oktatás mellett a kárpátaljai nyelvészeti kutatás újabb generációját is elindította. Az elmúlt három évtizedben imponáló publikációs, intézményépítő- vezetői teljesítményével egyike lett a magyar szociolingvisztika élvonalát alkotó magyar nyelvészeknek. Társalapítója és egyik irányítója a kisebbségi és diaszpóra helyzetben használt magyar nyelvet, nyelvváltozatokat közös vizsgáló Termini Hálózatnak.

Nyelvészeti, szociolingvisztikai elemzései mellett komoly érdemei vannak abban, hogy a kárpátaljai magyarság korszerű, elfogulatlan, a régió történetileg kialakult multietnikus adottságait nem elhallgatni, hanem éppen ellenkezőleg, a kutatás középpontjába állítani igyekvő történeti-művelődéstörténeti kutatásokban mára már a beregszászi kutatói műhelyek is részeivé váltak a nemzetközi kutatási hálózatoknak.

Csernicskó István *150 év nyelvpolitikája. A magyar és a vele érintkező nyelvek helyzete a mai Kárpátalja területén (1868–2017): összehasonlító nyelvpolitikai áttekintés* című doktori értekezése a legújabb magyar és nemzetközi élőnyelvi, szociolingvisztikai, nyelvpolitikai ismeretek, valamint a Kárpátalján használt nyelvek státusát befolyásoló folyamatok sokéves, intenzív és invenciózus kutatása révén szerzett saját eredmények birtokában sok új eredményt tartalmazó, tényekben gazdag értekezést tett le az asztalra. Nemcsak a szerző elkötelezett kutatói pályájának, hanem a beregszászi Főiskolán – a kezdeti nehéz körülmények ellenére – az elmúlt évtizedekben kialakult kárpátaljai magyar társadalomtudományi kutatói közösségnek is fontos eredménye ez a munka, amelyet a magam részéről a tisztelt bizottság támogatására érdemes teljesítményként értékelek. Javaslom a nyilvános vita kitűzését és a kiváló értekezés alapján Csernicskó István részére az MTA doktora cím odaítélését.

Budapest, 2019. január 21.

Szarka László